

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА «ХАЯЛ» КОНЦЕПТИ

Айнура Сайманова Мадреймовна

Қарақалпақ мәмлкетлик университети

E-mail: aynurasaymanova@gamil.com

Аннотация: Бул мақалада қарақалпақ халық қосықлары тилиндеги ҳаял мәнисин билдириўши сөзлер лингвокультурологиялық бағдарда уйренилди.

Таяныш сөзлер: қарақалпақ халық қосықлары, нақыл-мақал, лингвокультурология, тил, мәдениет, синоним, ҳаял.

ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ ҚҰШИҚЛАРИДА «АЁЛ» КОНЦЕПТИ

Аннотация: Бу мақолада қорақалпоқ халқ құшиқлари тилидаги аёл маъносини билдирувчи сўзлар лингвомаданий йўналишда ўрганилди.

Калит сўзлар: қорақалпоқ халқ құшиқлари, мақол-матал, лингвокультурология, тил, маданият, синоним, аёл.

КОНЦЕПТ «ЖЕНЩИНА» В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Аннотация: В данной статье слова, обозначающие значение женщины в языке каракалпакских народных песен, были изучены в лингвокультурологическом направлении.

Ключевые слова: каракалпакские народные песни, пословицы, лингвокультура, язык, культура, синоним, женщина.

THE CONCEPT OF «WOMAN» IN KARAKALPAK FOLK SONGS

Annotation: In this article, the words denoting the meaning of a woman in the language of Karakalpak folk songs were studied in the linguoculturological direction.

Key words: Karakalpak folk songs, proverbs, linguistic culture, language, culture, synonym, woman.

Адамлар бир-бири менен пикир алысыу процесинде сөзлерден пайдаланады. Бунда айтажақ ойды еле де көркем, тәсирли етип жеткерип бериу мақсетинде бир сөзди қайталай берместен, оның синонимлеринен яки болмаса контекстке сай келетуғын сөзлерден пайдаланады. Биз бул мақаламызда қарақалпақ халық қосықлары тилинде жумсалған «*ҳаял*» сөзин ҳәм оған мәнилик жақтан жақын болған сөзлерди лингвокультурологиялық көзқарастан анализледик. «Жәмийеттиң ҳәр қыйлы раўажланыу басқышларында бир түсиникти бирнеше сөзлер менен атау жағдайлары ушырасады. Ҳәрбир сөздин келип шығыу тарийхын терең үйрениу, оны илимий түрде түсиндирип бериу, ески сөзлеримизди мүмкиншилигине қарай бүгинги күнимиздин мүтәжине жаратыу, солай етип ана тилимизди және де байытып барыу алдымызда турған әдиули ўазыйпалардан бири» [Абдиназимов, 40-б.]. Солай екен, ана тилимиздин кең мүмкиншиликлеринен пайдаланыу, ондағы сөзлердин мәнисин үйрениу, пикирди жеткерип бериуде қоллана билиу үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ тилинде *ҳаял* сөзи қатын, зайып, ерлердин жубайы [Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, IV том, 469-б] деген мәнилерди билдиреди. Өзбек әдебий тилинде болса *ҳаял* – шаңарақ, қатын, улыуға еркекке қарама-қарсы жыныстағы шахс, қатын мәнилерин билдиреди. Бул мәнисте көбирек көплик формасында қолланылып, улыумаластырыушылық мәниге ийе болады, *ҳаял-қызлар* мәнисин билдиреди. Сондай-ақ усы жыныстағы бой жеткен шахс (қызға қарата) мәнисин де билдиреди [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I жилд, 43-б]. Қарақалпақ тилинде оның бирнеше синонимлери бар болып, халық қосықларында олардың дерлик барлығы жумсалған.

Ҳаял сөзине мәнилик жақтан жақын сөзлердин төркинине нәзер аударатугын болсақ, «түркий халықларына ортақ ең ески жазба естеликлер VI-VII әсирлерде тасларға ойып жазылған. Орхон-Енисей жазба естеликлеринде «қатын», «урағут», «қудаз», «йотаз», «кунчуй» сөзлери бир түсиникти аңлатыу ушын жумсалған» [Абдиназимов, 40-б]. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде, әсиресе аўызеки сөйлеу тилинде *қатын* сөзи басқаларына қарағанда өнимлирек

қолланылады. «Қатын» түркий сөзи болып Қултегин естелигиниң 31-қатарында «қағанның яғный ел басқарыўшының ҳаялы» деген мәниде жумсалған. Бул сөздиң этимологиясы туўралы илимпазлар арасында еки түрли көзқарастағы пикирлер ушырасады. Айырым илимпазлар бул сөзди «қат» яғный «қатнас, аралас» түбир фейилине фейилдиң өзлик дәрежесиниң «ын» қосымтасы жалғаныўы арқалы «ханның ҳаялына сен де мәмлекетлик ислерге аралас, қатнас» деген мәнини аңлататуғын «қатын» сөзинен келип шыққан деп есапласа, айырым илимпазлар бул сөздиң «қатты, бекем» деген мәнилерди аңлататуғынын көрсетип, ҳаял адамның шыдамлылығы, қаттылығы, бекемлиги менен байланыстырады [Абдиназимов, 40-б]. Ал туўысқан қазақ ҳәм өзбек тиллеринде «қатын-қызлар байрамы» түринде әдебий тилде де өнимли жумсалады. Ал қарақалпақ әдебий тилинде болса «ҳаял-қызлар байрамы» формасы әдебий тил ушын тән. Өйткени жоқарыда атап өткенимиздей, қатын сөзи қарақалпақ тилинде көбирек аўызеки сөйлеў тилинде қолланылады. Буны халық арасында таралған нақыл-мақаллардан да көриўимизге болады: Жақсы *қатын* ерин ер қылады, Жаман *қатын* ерин қара жер қылады. Жақсы *қатын* – ырыс, жаман *қатын* – урыс. Халқы қәлемеген бий азар, *Қатыны* салақ үй азар. *Қатын* ғайратланып қазан қайнатпас ҳәм т.б. Бундай нақыл-мақаллар тилимизде жүдә көп. Әсиресе, усы сөздиң қатнасында келген нақыл-мақаллар басқа сөзлерге (ҳаял мәнисиндеги сөзлерге) қарағанда өнимлирек. Сондай-ақ, бул сөз тилимизде көбинесе унамсыз бояўларға ийе болып келеди. Нақыл-мақалларға нәзер аўдаратуғын болсақ, ҳаял адамның унамсыз, әдеп-икрамлық нормаларына туўра келмейтуғын тәреплерин сөз еткен ўақытта көбинесе *қатын* сөзи қолланылған. Қарақалпақ халық қосықлары тилинде бул сөз төмендеги катарларды ушырасады: *Қатынын* қыздай сыйлаган («Бет ашар», 51-бет). *Қатынына* қасын қаққан («Бет ашар», 53-бет). *Қатынынан* таяқ жеген («Бет ашар», 56-бет). Айтады өсек *қатындай* («Альбом», 160-бет).

Қатын сөзиниң қарақалпақ тилине салыстырғанда өзбек тилинде қолланылыў өриси бираз кеңирек екенин көриўимзге болады. Ол қарақалпақ

тилиниң түсиндирме сөзлигинде ҳаял, зайып, жубай, жолдас мәнилерин билдиреди деп көрсетиле, өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде бирнеше мәнилерди аңлатуғынлығы көрсетилген. Тийкарынан қатын – жынысыя жақтан еркекке қарама-қарсы, перзент көриў, емизиў қәбилетине ийе адам, ҳаял. Сондай-ақ қандайда бир еркектиң некесиндеги ҳаял, *қатын алыў* дизбеги болса үйлениў мәнисин билдиреди. Және де өзбек тилинде *қатын асы* (хотин оши) дәстүри болып, тойда қатынларды арнаўлы шақырып өткерилетуғын мәресим хәм онда берилетуғын ас есапланады. Демек, тилимизде қолланылатуғын бул сөздиң мәниси басқа тиллерге салыстырғанда бираз өзгешеликке ийе болып, хәрбир халық өз турмыс тәризи, менталитети, дүньяға көзқарасы жағынан тилдеги сөзлерди хәр қыйлы мәнилерде хәм түрли орынларда қолланады екен.

Қатын сөзи менен бирге тилимизде оған мәнилес *ҳаял* сөзи де жумсалады. «Ҳаял» сөзи ески түркий жазба естеликлеринде қолланылмаган сөз. Орта әсирлерде араб-парсы тиллеринен өзлестирилген. Бул сөздиң этимологиясы туўралы тилши илимпазлар ортасында еки түрли көзқарастағы пикирлер ушырасады. Айырым илимпазлар «ҳаял» сөзи парсы тилинен өзлестирилген «ҳая» сөзиниң тийкарында пайда болған, «ҳая» сөзи «ар, уят, әдеп-икрам» деген мәнини билдиреди. Оған келбетлик жасаўшы *-лы* қосымтасы жалғаныўынан «ҳаялы» сөзи пайда болған. Соңғы дәўирлерде сөздиң ақырындағы «ы» сеси элизия кубылысына ушыраған деген пикирди билдиреди. Демек «ҳаялы» дегенимиз «ар-намыслы, әдеп-икрамлы, кишипейил» дегенди аңлатады. Айырым илимпазлар «айал» араб тилинен өзлестирилген сөз екенлигин көрсетип, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде «*ҳаял*» түринде жумсалады деп есаплайды. Илимий көзқарастан соңғы пикир дурыслыққа келеди» [Абдиназимов, 43-б]. Қарақалпақ тилинде бул сөз көбирек әдебий тилге, ал аўызеки сөйлеў тилиге жоқарыда атап өткенимиздей, *қатын* сөзи тән. Тилимизде ҳаял сөзи менен келген төмендегидей нақыл-мақаллар қолланылады: *Ҳаялды* жаман десең, Ишинде апаң да кетеди. Еркек гүби – *ҳаял* түби. Еркек – *ҳаялдың* көрки, *Ҳаял* – еркектиң бөрки. Бир үйди жети еркек толтырмас, бир *ҳаял*

толтырар хэм т.б. Сондай-ақ, тилде *хаялдың қырық жаны бар* (шыдамлы, төзимли, сабырлы, беккем) фразеологизми де ушырасады. Бул оның руўхый жақтан күшли етип жаратылғанлығын, хәрқандай жағдайға, қыйыншылыққа шыдап, сабыр етиўин аңлатады.

Қатын сөзи көбинесе унамсыз оттенокке ийе болып келсе, ал *хаял* сөзинде керисинше унамлы мәни басым. Сонлықтан ол әдебий тилге тән болып, мәдениетлы, сыпайы түрде сөйлеў ўақтында мине усы сөзди көбирек қолланамыз. Халық қосықлары тилинде төмендеги қатарларда қолланылған: Қайтгы бир *хаял* отын алып («Жесир хаялдың муңы», 196-бет). *Хаял* сөзли қара пәрең екенсең («Сәлем», 143-бет).

Тилимизде жоқарыда келтирилген хаял хэм қатын сөзлерине мәнилик жақтан жақын болған *нашар* сөзи де жумсалады. Ол тилде еки түрли мәниде хаял-қыз, сондай-ақ пәс, төмен, күшсиз, хәлсиз мәнилеринде қолланылады. *Хаял (нашар) басы менен* (күш-қуўаты болмаса да, әззи бола турып), фразеологизми де хаял адамның физикалық жақтан ер адамға салыстырғанда хәлсиз болса да, руўхый жақтан оннан күшлирек болғаны ушын қыйыншылықларға шыдам бере алыўын аңлатады. Бул сөз түркий тилиндеги «шара» сөзине парсы тилинен кирген «на» префигиси жалғаныўы арқалы жасалған. «Нашар» сөзи «шарасыз», «иләжсыз» деген мәнини билдиреди [Абдиназимов, 43-б]. Туўысқан түркий тиллерде оның хаял мәнисинде жумсалыў жағдайлары дерлик ушыраспайды. Қарақалпақ халық қосықлары тилинде болса төмендеги қатарларда қолланылған: Мен *нашарды* айып көрмең халайық («Сәнем деген киши қарындасының айтқаны»). *Нашары* қурысын кем екен, Қара жер менен тең екен («Муң қосықлары», 182-бет). *Нашар* деп көзге илмедиң («Толғаў», 383-бет). Үйде туўылып, дүзде өскен, *Нашардай* сорлы бар ма екен («Муң қосықлары», 183-бет). *Нашардан* туяқ болар ма («Жоқлаў», 220-бет).

Хаял мәнисин билдиретуғын сөзлерден және бири – бул *зайып* сөзи. Араб тилинде «әззи, нәзик» деген мәнини билдиреди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде ол хаял, жубай, жупты, қатын, ер адамның өмирлик жолдасы сыяқлы

мәниләрди билдиреди. Әсиресе тилде ерли-зайып деген жуп сөз өнімли жумсалады. Бала – ерли-зайыптың дәнекери. Ерли-зайып арасына еси кеткен түседі сыяқлы нақыл-мақаллар да пикиримизди тастыйықлайды. Ол туўысқан өзбек тилинде *заифа* формасында жумсалып, *қатын, өмирлик жолдас, ҳаял* деген мәниләрди аңлатады. Қарақалпақ халық қосықлары тилинде: Көңилиң алалмас *зайыптан*, Үйленбей өткен яхшыдур («Яхшыдур», 427-бет). Бириңиз қыз екен, үшиңиз *зайып* (66-бет). Сорлы басым қалай *зайып* боламан («Нәйлермен», 191-бет). Ҳәммеге болған *зайыплар* («Байсынға», 389-бет) сыяқлы қатарларда қолланылған.

Ҳаял сөзиниң синонимлеринен және бири – бул *жаўан*. Ол парсы әдебий тили арқалы Орта Азиялық түркий әдебий тилине өткен сөз болып, ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде *жас келиншек* деген мәнини аңлатады. Мәселен, Атқа бермес ғунан бар, Қызға бермес *жаўан* бар (қарақалпақ халық нақыл-мақалы). Халық қосықлары тилинде болса мына қатарларда ушырасады: Қарап турған қыз-*жаўанлар* («Хан зулымы», 197-бет). Он төртинде қыз-*жаўан* менен ойнады («Тәриплер», 270-бет). Ал туўусқан өзбек тилинде бул сөз *жувон* түринде тийкарғы мәнисинен басқа мәниләрде де жумсалады. Дәслеп *жас, өмириниң ярымына да жетпеген адам яки ҳайўан* деген мәнини аңлатса, соның менен бирге *күйеўден ажырасқан яки жесир қалған ҳаял; ийбесин жоғалтқан қыз* мәнилеринде де жумсалады.

«*Қостар*» сөзи өмирлик жолдас, жубай мәнилерин билдиреди. Көбинесе әдебий тилде қолланылады. Шапан алма астар ал, Қатын алма, *қостар* ал нақыл-мақалының курамында келгенлигин көриўимизге болады. Халық қосықлары тилинде сийрек жумсалған: Көзинди жаслама муңлы *қостарым* («Тапсырдым», 393-бет).

Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде *ҳаял* мәнисин билдириўши сөзлердиң қатарына келиншек сөзин де киргизсек болады. Қатын сөзин қолланыў қопал, мәдениятсыз сөйлеў белгиси ретинде қаралады. Сондай-ақ қатын сөзи көбинесе

орта жастағы ҳаял мәнисин билдиргенликтен, үйленген жас жигитлер тилинде өмирлик жолдласы ҳаққында айтпақшы болса келиншек сөзи қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ халық қосықлары тилинде ҳаял мәнисин аңлататугын бирнеше сөзлер қолланылған. Оларды халықтың түсиниги, мәденияты, менталитети, сондай-ақ басқа түркий тиллерде (өзбек тилинде) қолланылыў жагдайлары менен салыстырмалы түрде анализледик. Өйткени ҳәрқандай тиллик бирликтин лингвокультурологиялық өзгешелиги сол тилде сөйлеўши халықтың мәденияты, үрп-әдети, басқа тиллерде қолланылыўы менен салыстырып үйренилгенде ғана анықланады. Оларды үйрениў нәтийжесинде төмендегидей жуўмаққа келдик:

1. Әдебий тилге қарағанда қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде ҳаял мәнисин билдиретугын *қатын* сөзи жийи қолланылады. Буны халық қосықларында ҳәм нақыл-мақалларда көриўимзге болады.

2. Халық қосықлары тилинде ҳәм қарақалпақ әдебий тилинде қатын ҳәм жаўан сөзлериниң қолланылыўында басқа тиллерге салыстырғанда өзгешеликлер бар екенлиги байқалды.

3. Нашар сөзи басқа түркий тиллерде ҳаял мәнисинде дерлик жумсалмайды.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Тил миллеттиң руўхы. Илимий мақалалар. –Ташкент, «Mumtoz so‘z». 2017.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. Қарақалпақ халық қосықлары ҳәм салт жырлары. –Нөкис, Қарақалпақстан. 1980.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. –Нөкис, Илим. 2015.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I, II, III, IV, том. –Нөкис, Қарақалпақстан. 1982, 1984, 1988, 1992.
5. Хотин-қизлар энциклопедияси.–Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2005.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент, «O‘zbekiston nashriyoti»/ 2020/